

Slivka, Michal

Doterajšie výsledky výskumu na Kláštorisku v Slovenskom raji

Archaeologia historica. 1988, vol. 13, iss. [1], pp. 423-439

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139777>

Access Date: 18. 10. 2024

Version: 20241018

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Doterajšie výsledky výskumu na Kláštorisku v Slovenskom raji

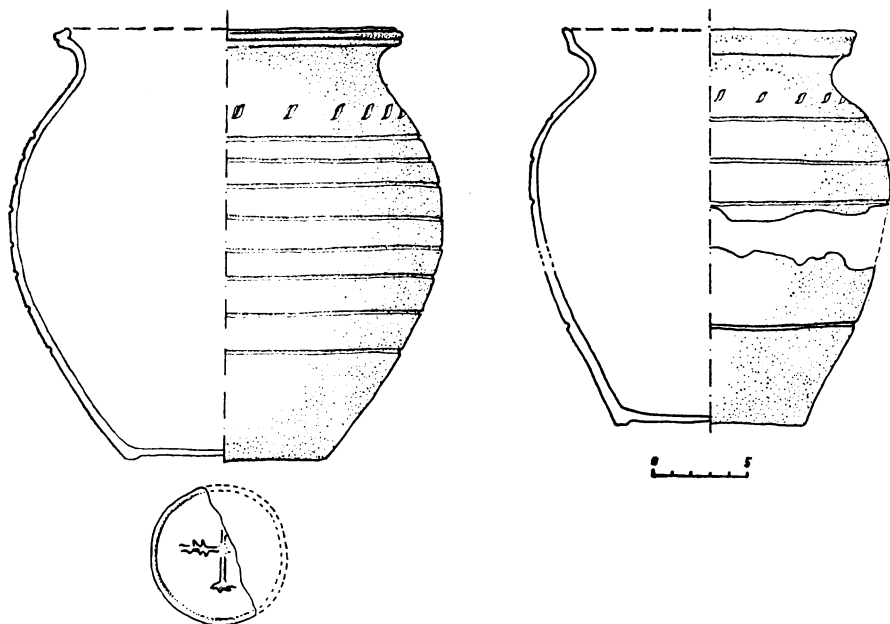
MICHAL SLIVKA

Horský krajinný podcelok Spišsko-gemerského pohoria nazývaný Slovenským rajom (rozloha 14 601 ha) pre veľké bohatstvo povrchových i podzemných krasových foriem je širokej verejnosti dobre známy. Geomorfologický reliéf je členený planinami a hlbokými 60—200 m kaňonovitými dolinami s rozdielnymi spádovými krivkami ich úzkych dier, ktoré sú ťažko alebo takmer neschodné. Celý tento krasový fenomén dopĺňa pestré a rôznorodé rásťlinstvo. Severnú okrajovú líniu využíval už praveký človek k prechodnému a či trvalejšiemu osídleniu (Čingov, Čertova diera, Ihrik, Prielom Hornádu). Vďaka cieľavedomejšej pozornosti Archeologického ústavu SAV v Nitre, ktorý v tejto oblasti začal výskum už v roku 1959 (Marcelov hrad na Zelenej hure — Polla 1962), a v poslednom desaťročí zintenzívnil účelu podriadenú výskumnú kampaň (predveľkomoravské a veľkomoravské hradiská na Čingove), dostávame nielen reálnejší pohľad do jeho minulosti, ale zároveň ich výsledky — chiac-nechtiac — reflektívne sa prihovarajú návštevníkom a tak zákonite atraktívnoť „raja“ len stúpa.

Počas piatich výskumných sezón (spolu 12 mesiacov) na lokalite Kláštorisko (južne od obce Letanovce, okr. Spišská Nová Ves) podarilo sa vyriešiť viaceré „záhady“, ktoré v sebe skrývala, a svojou polohou uprostred divokej scenérie bola miestom útočistným, ale i miestom pokoja a ticha. V tom prvom prípade je historicky zviazaná s tamojšou mohutnou refugiálnou pevnosťou, v druhom — ako sám novoveký názov prezrádza — s kartuziánskym kláštorom. Naša krátka informácia chce vyzdvihnúť predovšetkým to nové, čo výskumy priniesli, aj keď lokalita je v literatúre všeobecne známa (bibliografický výpočet u Repčák 1967) a archeologicky bola čiastočne dotknutá v roku 1970 (Čaplovič 1972; Slivka 1976).

Vápencové skalné bralo v širšom označení Čertovej sihote sa od niveu rieky Hornád vypína cez 200 m, takže jeho príkre skalné zrazy, jednak zo strany severnej do Prielomu Hornádu a južnej (tiesňava Kyseľ) i juhovýchodnej (dolina Bieleho potoka), tvorili tak prirodzenú ochranu tohoto miesta. Relatívne prístupnejšia je západná strana masívu, odkiaľ vedie aj dnešná vozová cesta od Hrabušíc-Podlesku. Skalný vrch slúžil tak za prirodzenú ochranu už v dobe halštatskej (okolo 500 pred n. l.), kedy na jeho západnej strane bolo vystavané kameno-zemné opevnenie. Priebeh spodného valu (dnes zachovaného v dĺžke 140 m) je viditeľný na samom okraji bývalého verejného tábora. Južná časť hradiska mala opevnenie na najvyššie položenom bode lokality (kóta 820 m nad morom), ktoré smerom severným klesá a končí v skalnej roklíne (dĺžka opevnenia dosahuje 470 m). V taktó z dvoch strán opevnenom hradisku o rozlohe približne 480×200—300 m boli zistené i stopy po osídlení, a to na mieste tzv. Vyšnej Poľany (obr. 1).

Stredoveký fortifikačný systém však nerešpektoval staršie opevnenie, keďže hlavný obranný múr na západnom svahu lokality bol postavený približne v dolnej tretine plochy hradiska s využitím prirodzenej terénnej vlny (úroveň vrstevnice 770 m n. m.). Archeologickým výskumom sa zistilo, že stredoveké murivo (v tom úseku dlhé cca 500 m) chrániace lokalitu z prístupnejšej (západnej) strany, bolo vystavané dvoma odlišnými stavebnými technikami, a teda i v dvoch časových obdobiach. V subpozícii muriva na maltu podarilo sa zistiť zaujímavú konštrukciu pôvodného pevnenia, pozostávajúcu z dvoch nasucho vystavaných čelných muríkov a v strede so sypaným zemným jadrom o šírke 220 cm. V druhej stavebnej fáze bolo postavené súvislé murivo na maltu s redukovanou šírkou 150–170 cm. Prieber muriva možno vidieť aj v severovýchodnej časti masívu Čertovej síhote — nad Letanovským mlynom, ktorého radová dĺžka dosahuje tiež 500 metrov. Celková dĺžka murovaného opevnenia refúgia je okolo 1 000 m, ktorou sa zaraďuje medzi najväčšie murované pevnosti v širšom priestore Karpatskej kotliny. Pôvodná prístupová cesta viedla od Letanovského mlyna po pravej strane rieky Hornád, odkiaľ sa (z časti Brezovica) esovite uberala k vlastnej bráne. Južné krídlo brány tvorila strmá skala a pravé krídlo zasa líce muriva opevnenia. Miesto vstupu sa dodnes volá „Vrata“, „Nad vraty“ (názov i na staršej mape z r. 1819). Relikty prístupovej cesty, ktorá v úseku 150 m od brány sleduje opevnenie, možno dobre stopovať v zalesnenom teréne. V ďalšom úseku, na mieste, kde sa napája na dnešnú lesnú cestu, podarilo sa výskumom odкрыť drevenú strážnu vežu, ktorá nad murovaným opevnením vo vzdialenosti asi 100 m stala samostatne (obr. 1). Vzhľadom na to, že bola postavená do strmého svahu terénu, jej spodný okraj a bočné steny spevnili z nasucho vstavaným kamenným murívom, obsypaným zeminou (interiér 4,6 a 3,6 m). Z konštrukcie veže našli sa zuhoľnatelé zvyšky trámov a v jej interiéri bola nájdená keramika a zlomok podkovy z prelomu 12. a 13. storočia (obr. 2).

Obr. 2. Keramika zo strážnej veže refúgia.

Predbežný výskum v areáli rozsiahleho refúgia (cca 1 500 × 600 m = 90 ha) nahodil súbor otázok, z ktorých ako prvá eklatantne vystupuje otázka chronologizácie stavieb. Pisomné pramene nám k zodpovedaniu otázky neposkytujú skoro žiadne údaje. Jedine anonymný kronikár tamojšieho kartuziánskeho kláštora zaznamenal, že spišskí Sasi pred Tatármi (t. j. pred r. 1241) opevnili istý vrch „Lethonkew“ (= Letanovská Skala), ináč vrch „Speculationis“ (= Strážny vrch) alebo Skalu útočiska nazvanú a tri roky sa tu zdržiavali a zostali „nedotknutí“ (Wagner 1774, s. 70). Ďalej uvádza, že vystavili si tam aj kostol, poniže vrchu, či opevnenia (Ecclesiam intra etiam muros praefati montis, aut munitionis), ktorý sa stal „kapitulou bratov alebo kláštrom Skaly útočiska“ (ecclesia est modo Capitulum Fratrum, sive Monasterii Lapidis Refugii). Uvedený kostol tvorí dnes bočnú kaplnku kláštorného chrámu a ako výskum ukázal, možno jeho výstavbu položiť do druhej polovice 13. storočia. V listine z roku 1294, ktorou kráľ Ondrej III. dáva magistrovi Eliášovi les, sa v metácii uvádza aj „castrum Lehon“ (Lethon—Bárdosy 1802, s. 384; Fejér CDH VI, 1, s. 305). Pod týmto „Letanovským hradom“, na východe ohraničeným potokom Bela, treba vidieť refugiálne opevnenie Letanovskej Skaly. Aj v zakladajúcej listine kláštora z roku 1299 (MOL Dl. nr. 36 444; text listiny publikuje Hradszky 1904, s. 579—580) sa toto miesto menuje Lethon, tiež Skala útočiska alebo Skala strážna — pozorovacia (locum... Lethon, ac Lapis Refugii, seu speculationis), ktoré hraničí s riekami Hornád a Bela, a od „západu je múrmi úplne ohradené“. Za múrmi tohoto vrchu dostali kartuziáni miesto pre stavbu kláštora, ktoré im Sasi venovali „na pamiatku záchranu pred Tatármi“ (Bal—Förster—Kaufmann 1910—1913, s. 86). Z prameňov teda jednoznačne vysvitá strategická dôležitosť tohoto miesta, pôvodne s funkciou strážnou a pozorovacíou (mons speculationis). Superpozícia dvoch stavebne odlišných murív západného úseku opevnenia svedčí o výraznej dvojfázovosti stavby, aj keď výskum nepriniesol ďalší sprievodný materiál k bližšiemu časovému zaradeniu. Opevnenia pozostávajúce z dvoch lícovaných čelných murív a so sypanou výplňou sa v západnej Európe objavuje už v 9. storočí (Uslar 1964, s. 133—134, 184—186); na Slovensku je pre 11. storočie doložené na hradisku Michalov vrch pri Veľkom Klíži (Ruttikay 1981). Výstavba tohoto fortifikačného typu súvisí azda s aktivitou spišských kopijníkov v priebehu 12. storočia, ktorých sídelné jednotky boli rozložené práve pod „Strážnym vrchom“ Hornádskej kotliny. Zložitejšia sa javí otázka datovania výstavby na maltu stavaného muriva, ktoré anonymný kronikár pravdepodobne len na základe tradície vročil pred prvý tatársky vpád, t. j. pred rok 1241. Keď berieme do úvahy historické okolnosti, ale hlavne impozantnosť stavby (1 000 b. m. muriva 1,5 metra širokého a pôvodne až 3 m vysokého, čo predstavuje okolo 45 000 m³ muriva), ktorá vyžadovala značný počet pracovných síl, veľké finančné náklady a patričnú dobu. Tu treba brať v úvahu, že kameň sa ťažil priamo na mieste stavby, podobne sa páliło aj vápno (zistené pece v tesnej blízkosti opevnenia), pričom denne sa mohlo nalámať okolo 1 m³ kameňa a jeden murár pri 10-hodinovej pracovnej dobe bol schopný vymurovať maximálne 1,5 m³ muriva za deň. Keď pripustíme, že na stavbe v plnom pracovnom nasadení pracovalo 10 kvalifikovaných murárov, tak v priebehu kalendárneho roka — okrem zimných mesiacov a nedieľ, t. j. za 240 dní — boli schopní vystavať 3 600 m³ muriva. Teda v plnom tempe nasadenia boli schopní tento 1 km dlhý úsek postaviť za 15 rokov. Tieto aproximatívne údaje vylučujú, aby stavba vznikla odrazu a toľž už nie pred rokom 1241. Veď sám kráľ Belo IV. sa dozvedel o páde Kyjeva (6. dec.) až koncom roku 1240 a tatárske ťaženie do Uhorska započalo hneď v jarných mesiacoch nasledujúceho

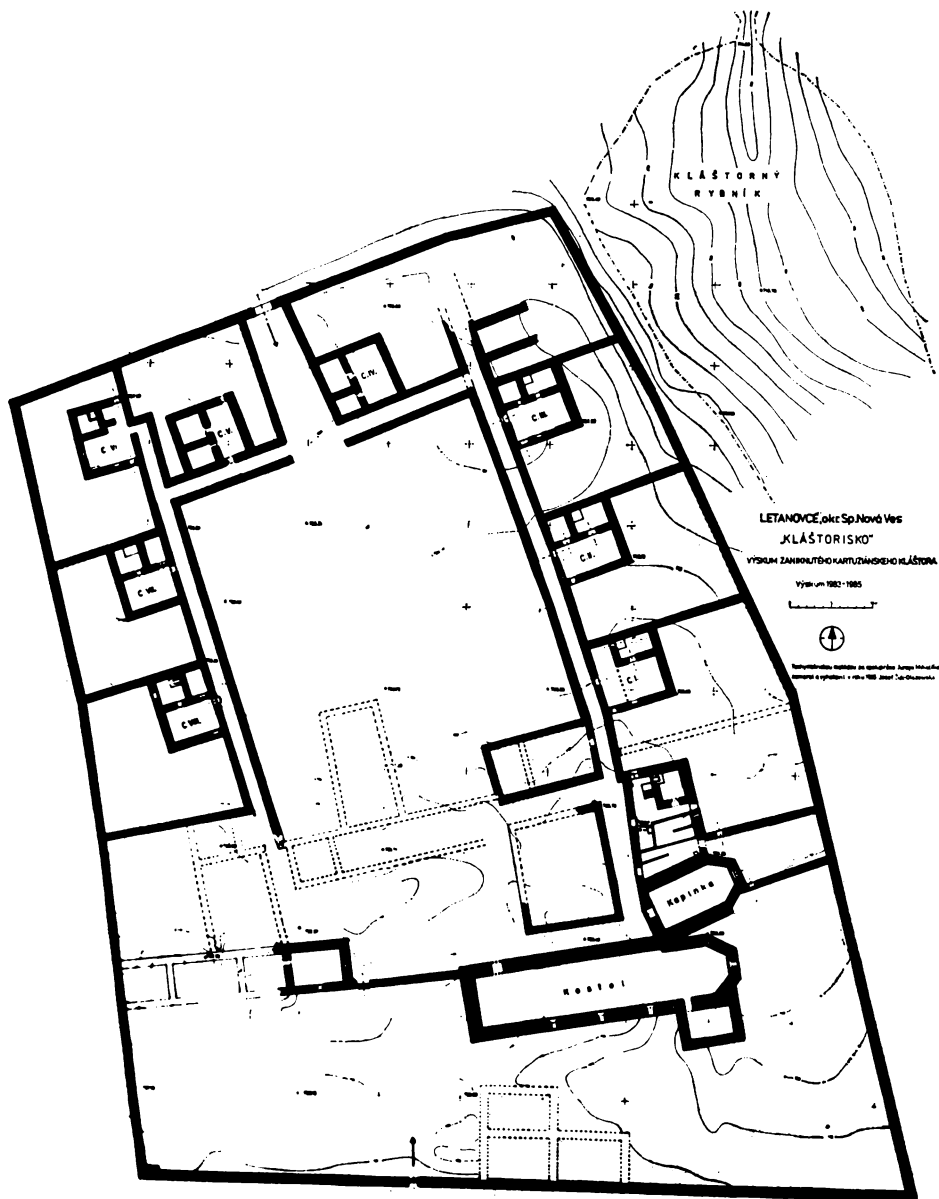
roku (Lederer 1953, s. 5; Bóryová 1974, s. 34). Do úvahy jedine prichádza druhý tatársky vpád, ktorý sa územia Spiša dotkol od severu v roku 1285 a 1287 (Dejiny Slovenska 1986, s. 238 — autor R. Marsina). Práve skúsenosti z prvého vpádu si vynútili výstavbu pevných kamenných opevnení, ktorá neobišla ani Skalu útočiska. Výstavba fortifikácie „zabrzdila“ výstavbu priľahlého hradu na Zelenej hure (na ľavom brehu Hornádu), ktorý ešte v r. 1250 nebol dokončený, ba i v potvrdzujúcej listine z roku 1278 sa uvádza, že „v stavbe hradu sa vôbec nepokračovalo“ (Wagner 1773, s. 298; pozri Polla 1962).

Väčšiu pozornosť sme sústredili druhej, časove naslednej stavbe — kartuziánskemu kláštoru. Približne jednohektárový stavebný komplex pred započatím výskumu pokrýval asi polstoročný hrubý porast s krovím, ktoré značne sťažujú jeho odkrývanie. Cez to všetko doposiaľ sa nám podarilo skoro z dvoch tretín kláštorné objekty preskúmať, dispozične vyhodnotiť a precizovať ich výstavbu, či prestavby. Mnohé detaily bude treba ešte následným výskumom overiť. Pri rekonštrukcii života a poznania samého objektu, ktorého forma a obsah navzájom splývajú, nám dobre poslúži kronikárske dielo „Fundatio Lapidis Refugii“ od neznámeho kartuziána zo začiatku 16. storočia (Wagner 1774, s. 69 až 9). Kronikár zvaný Anonymus (ako to u kartuziánov dodnes býva zvykom) sa opieral o jestvujúce pramene v kláštornom archíve, pričom dbal na kauzálne spájanie udalostí, podávajúc ich v chronologickom slede. Motiváciu založenia kláštora v jadre so svojím fabulárnym obsahom opakuje aj anonymný kronikár. Založenie vyjadril slovami apoštola Petra: „zo živých kameňov budoval sa dom, aby prinášali duchovné obete“ (1 list Pt 2,5). Ako bolo u tohoto kontemplatívneho rádu prísnej observácie zvykom, dostavil sa na navrhnuté miesto mních Andrej zo Seitzu (dnes Žiče v Juhoslávii) aj so svojím spoločníkom, aby dohliadol na priebeh stavby, riadenej veľmi striktnými predpismi (Wagner 1774, s. 72). Kronikár vyzdvihuje a založenie pripisuje farárovi Martinovi zo Žakoviec na Spiši, ktorý aj v darovacej listine spišského biskupa Jakuba z 19. dec. 1299 vystupuje ako jeden zo svedkov (Hradszky 1904, s. 580; taktó uvádza i obsiahla literatúra, napr. Maisons... 1919, s. 139; Dedek 1889, s. 85; Pajdušák 1924, s. 7—8; Zadnikar 1983, s. 314) [tu v prvopočiatkoch je lokalita zamenená s kláštrom v Ercsi, pôvodne patriaci benediktinom). Ako ďalší svedkovia vystupujú farári Bratrstva spišských farárov, čo bolo samostatným cirkevným spoločenstvom spišských Sasov, ako aj ich predstavený — gróf Jordán, ktorý kartuziánom uvedené miesto daroval. Nemožno teda pochybovať o tom, že rád sa na Spiš dostal prostredníctvom nemeckých prisťahovalcov, a to v čase, keď vnútorne skvasený nadobúda najväčšieho rozmachu a filiácie po celej Európe. Od založenia rádu v roku 1084 až do roku 1100 existovali len dve kartuzie, do roku 1300 vzniklo ďalších 69, no počas 14. storočia bolo založených 105 nových kartuzií a v nasledujúcom storočí už len 45 (Zadnikar 1983, s. 13; Hogg 1984, s. 102). Ponukuté miesto vyhovovalo najlepšie rádu kartuziánom, pripomínajúce veľkú kartuziu pri Grenoble v Alpách (La Grande Chartreuse 1950), kde Bruno z Kolína nad Rýnom v roku 1084 rád založil (Dedek 1889, s. 27 n.; Löbbel 1899, s. 103; Ravier 1966; Zadnikar 1972, s. 18). Anachoretský princíp života podľa vzoru regule Romualdovej (zakladateľ príbuznej kamaldulskej rehole) a cenobitizmus v zmysle reguly Benediktína, tvoria základ kartuziánskeho rádu (podrobné zdôvodnenie u Löbbel 1899, s. 115—118). Štýlu života a základnému princípu bola podriadená i rádová architektúra (Braunfelse 1969, s. 153—168; Stankiewicz 1962, s. 6—24; Zadnikar 1972, s. 27 n., 1983, s. 51 n.), ktorej tvorcovia dokázali zachovať základné princípy viažuce sa k podmienkam lokálnym, často obmedzované vzhľadom k možnostiam materiálnym. Dve slovenské kartuzie (na Skale útočiska a Červený kláštor), ktoré vznikli na začiatku 14.

storočia nasledne, vykazujú úzke stavebné paralely, vychádzajúce z materského kláštora v Seitzí (dnes Žiče v blízkosti Ljubljany založeného okolo roku 1160 — Zadnikar 1972, s. 139 n., 1983, s. 93—103). Z tohoto kláštora bol vyslaný „stavbyvedúci“ (rektor) Pater Andrej so svojim spoločníkom, ktorí stavebné práce viedli v rokoch 1305—1307 (Wagner 1774, s. 72). V roku 1308 bol daný súhlas na založenie ďalšieho kláštora pri Dunajci na slovensko-poľských hraniciach (Sedlák 1980, č. 577 a 578), ktorý bol konkretizovaný až po roku 1319 (Dedek 1889, s. 97 n.). Kartuziáni na obidvoch miestach našli sakrálnu centrá (pri Červenom kláštore starší objekt patriaci pravdepodobne benediktínskej komunite — Kútnik 1966; Beňko 1985, s. 166), ktoré v začiatkoch využili, no štýlove a dimenziami nevyhovovali ich „koncepčnému“ zámeru. Nevieme komu bol dedikovaný pôvodný kostolík na Skale útočišťa, keďže v darovacej listine z roku 1299 sa stanovuje, aby kláštor bol postavený „na počesť Bohorodičky Panny Márie, sv. Jána Krstiteľa ako aj presvätej panny Margity“ (MOL Dl.36.444). Kult Jána Krstiteľa bol obľúbený aj u kartuziánov, pretože Bruno rád založil práve na sviatok narodenia Jána Krstiteľa — 24. júna 1084 (Löbbel 1899, s. 103). Kult Jána Krstiteľa umocnili aj mnísi materského kláštora zo Seitzu, ktorý v prameňoch vystupuje ako „Vallis S. Joannis Baptistae“ (Zadnikar 1972, s. 140). Kartuziáni si tak budujú nové pozdĺžne halové stavby (až 35 m dlhé) v štýle gotiky, v interiéri členené pre otcov kartuziánov (patrov), konveršov (fratrov) a vzadu aj pre laickú verejnosť. Pôvodný kostolík na Skale útočišťa stal sa tak bočnou kaplnkou kláštorného chrámu, s ktorým netvorí súbežnú os, keďže je vychylený o 14° na SV (obr. 3). Pri stavbe ambitu — s pravouhlým nasadením na kostol — museli prestavať západnú exteriérovú stenu kaplnky, aby tak zachoval svoju pravidelnú kvadratúru. Zaklenuť pôvodného kostola podľa dochovaných klenebných konzol (in situ) a klenebných rebier, pomerne hmotných so štvorcovým jadrom a s vyžľabenými bokmi, možno datovať do druhej polovice 13. storočia (porovnaj Mencl 1951-52, s. 269). S takýmto tvarom možno sa stretnúť u viacerých spišských dedinských kostolov (napr. Žehra, Batizovce, Pavľany-Krigov, Olcnavá) tzv. prechodného štýlu.

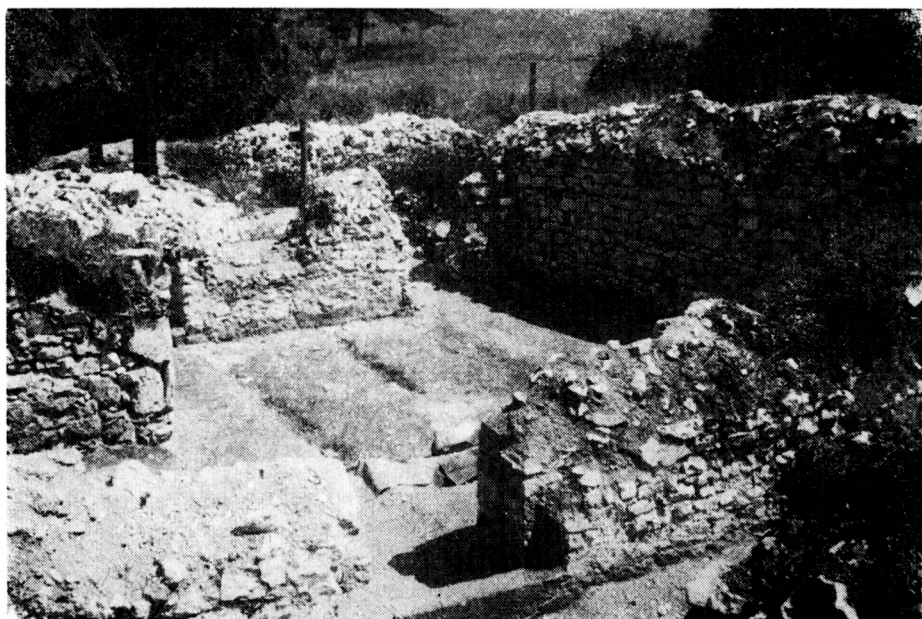
Doterajšie výsledky výskumu ukazujú, že plošná rozloha kláštora (približne 100 X 100 m) s obvodovým 1 m širokým murivom vznikla v jeho počiatkovej výstavbe na samom začiatku 14. storočia. Komplex nepravidelného obdĺžnika (obr. 3) bol postavený do svahu terénu s výškovým rozdielom cez 10 metrov. Vstupná brána je zo severnej strany (široká 250 cm) a v naprotifahlej — južnej strane len bránka pre peších. Južnú časť kláštora so vstupným nádvorím lemovaným hospiccom, kostolom a objektami horného kláštora bola prístupná laickej verejnosti. Tzv. stredná časť (horný kláštor) zachováva typickú benediktínsku schému, v rámci ktorej je ambit napojený na kláštorňú chrám, ďalej obydlie priora, kapitulná sieň, refektár, pozdĺžny trakt budov slúžiaci za ubytovňu konveršov spolu s kláštorňou kuchyňou a bibliotékou. Spodná (severná) časť kláštora tvorí veľké nádvorie (40 X 40 m), lemované tzv. veľkou krížovou chodbou, ku ktorej sú pristavané jednotlivé domčeky (cely) otcov-kartuziánov. Spolu je ich osem, približne štvorcového pôdorysu (10 X 10 m) a navzájom od seba oddelené záhradkami. Ide o trojpriestorové samostatné bytové jednotky prístupné z chodby, s jednoduchým interiérovým vybavením a podriadeným „vita contemplativa“. Veľká kláštorňá chodba (šírka 170 cm), valene zaklenuťá a osvetlená oknami z nádvorja, má maltovú podlahu, ktorá vzhľadom na situovanie stavby do svahu terénu je zošíkmená. Prevýšenie nebolo riešené schodíkmi, jedine pri napojení na horný kláštor. Tzv. malá kláštorňá chodba, široká 260 cm, bola zaklenuťá krížovou klenbovou sieťou s klinovými profilmi rebier a ukončená svorníkmi, v reliéfe ktorých je polhviezdica. Osvetlená bola go-

tickými oknami z rajskeho dvora a mala tiež maltou vytretú podlahu. Anonymný kronikár spomína, že túto chodbu (ambitum superiorem circa Ecclesiam) nechal postaviť vtedajší opát cisterciánov v Štiavniku — Ladislav z Vlkovej (syn Michala Franka, po matke z rodiny Kokošovcov) za vedenia priora Petra po roku 1396 (Wagner 1774, s. 75). Ba daroval kartuziánom celé otcovské dedičstvo, včítane kúrie s majetkovými príslušenstvami vo Vlkovej na Spiši (pozri Vencko 1927, s. 60—61). Kláštor bol len postupne obdarovaný majetkami (poľnosti, rybníky, lesy — pozri Dedek 1889, s. 81—94; Pajdušák 1924, s. 12n.),

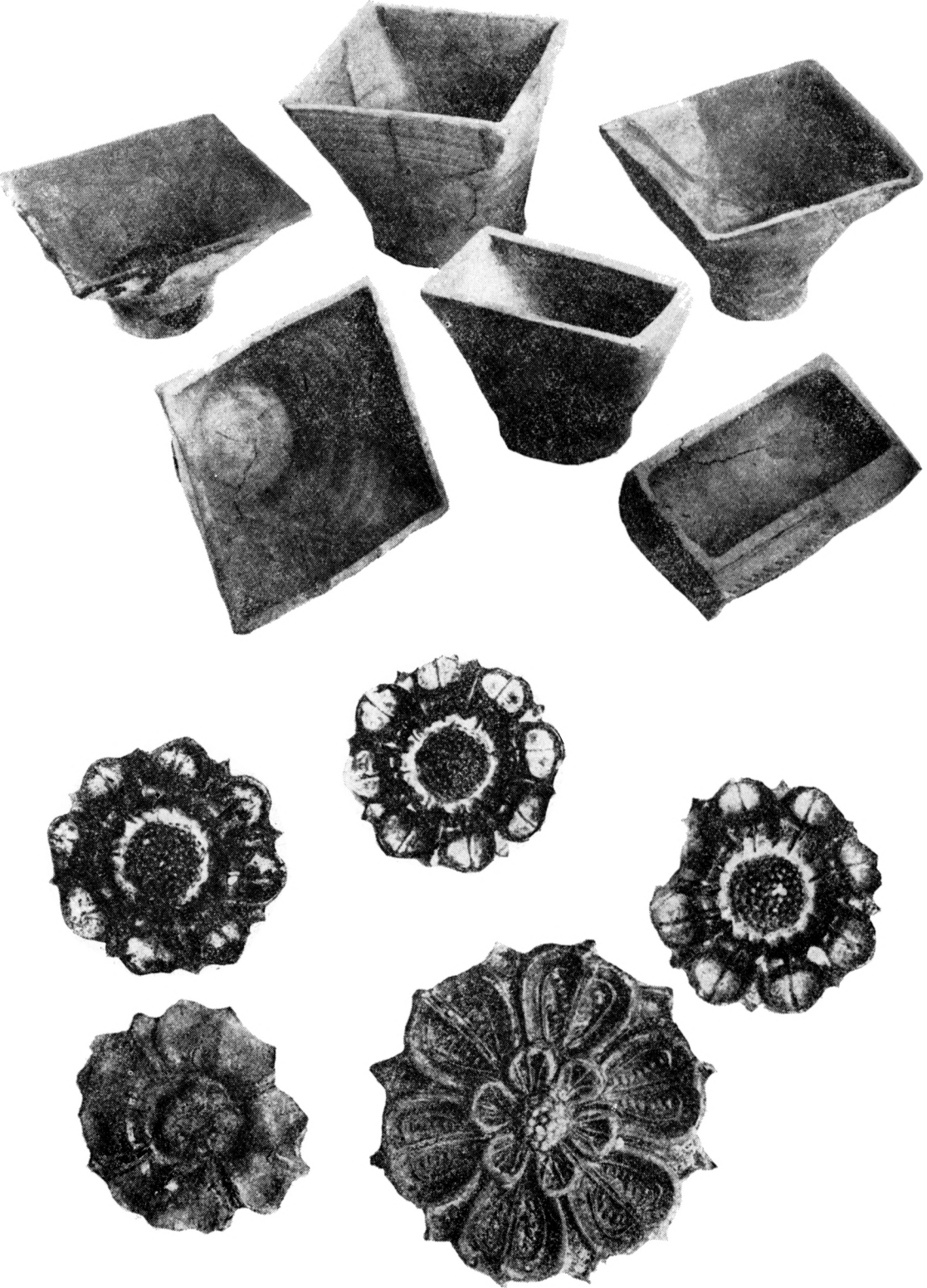

obr. 3. Predbežný pôdorys kartuziánskeho kláštora.

z výnosu ktorých stal sa samostatnou hospodárskou jednotkou. Po získaní ornej pôdy v okolí dnešnej samoty Kuria-Tyba bol zriadený hospodársky dvor (grangia), na rieke Hornád vystavaný mlyn a povedľa kláštora si po roku 1492 vystavali rybník s dvoma nádržami [prírodná roklina (dnes vyústenie Kláštornej rokliny) bola predelená umele nasypanými hrádzami], napojený na prirodzený zdroj vody. Zatiaľ sa nám v teréne nepodarilo lokalizovať stajne pre dobytok, ktoré patrili k hospodárskemu vybaveniu kláštora. Dobytok — ako spomína anonymný kronikár pri opise idylického príbehu pastiera Dionýza (ináč šľachtického pôvodu!) pri stretnutí s medveďom — sa pásol v okolí kláštora (Wagner 1774, s. 74; beletristické spracovanie príhody Pajdušák 1944). Nálezy podkov a kovácskej trosky svedčia o tom, že v kláštore bola i kováčka vyhňa. Život v kláštore dosahoval maximálneho roketu na prelome 14. a 15. storočia, keď bol už dostatočne fungujúcim a sebestačným organizmom. V roku 1433 ho napadli husitské vojská, ktoré kláštor vypálili (Wagner 1774, s. 76; Dedek 1889, s. 175—188; Špirko 1937, s. 28). Po čiastočnom obnovení (prior Ján Monesser, pochádzajúci z Kežmarku) ho zasa v roku 1454 napadli bratricke vojská, ktoré sa zdržiavali na neďalekej Zelenej hure pri Hrabušiciach. Komunita po súhlase generálnej kapituly sa odsťahovala do Levoče, kde vo vnútri hradieb mesta si postavila nový kláštor. Od druhej polovice 14. storočia sa v Európe stáva istým trendom, že novovznikajúce kartúzie sa budujú v blízkosti veľkých a významných miest (Hogg 1980, s. 126—127); u nás napríklad v Prahe (na dnešnom Smíchově pri pôvodnej ceste na Zbraslav, založená v roku 1342 — Jakubička 1911—1912), v Brne-Královo Pole (zal. r. 1375 — Bukovský—Cejnková 1975), ale i Dolany pri Olomouci (zal. r. 1388, po obsadení husíťmi sa presťahovali do Olomouca, kde pôsobili až do roku 1782 — viaceré informácie publikoval V. Burian v Zprávach vl. ústavu v Olomouci, Burian 1964), v Poľsku Gdaňsk (Stankiewicz 1962) a zamyšľalo sa aj v Krakove (Sikora 1973). V levočskom kláštore mnísi pobudli iba začas, pretože — ako poznamenáva kronikár — „radšej si volili vzdialenejšie miesto a pokoj v samote, než slúžiť Bohu v mestách“ (Wagner 1774, s. 77). Vrátili sa nazpäť na Skalu útočiska a od roku 1478 začali kláštor renovovať. K tomuto účelu generálna kapitula vyslala skúseného priora z Mauerbachu, vizitátora provincie a dôverného priateľa kráľa Mateja Korvína. Kronikár spomína stavebnú aktivitu aj v nasledujúcich rokoch, hlavne za vedenia priora Andreja (po roku 1492), potom Jodokusa, pochádzajúceho z dnešného Nálepkova (po roku 1500), ktorý obnovil skoro všetky cely. Zvlášť vyzdvihol mecenášstvo tešínskej Hedvivy, vdovy po palatínovi Štefanovi Zápoľskom (Wagner 1774, s. 79), ktorá ako jediná žena so súhlasom generálnej kapituly prekročila kláštorný prah. Radikálnu prestavbu na prelome 15. a 16. storočia viedli skúsení majstri, ktorí pracovali na honosných stavbách pohrebnych kaplniek Zápoľských v Spišskom Štvrtku a v Spišskej Kapitule. Svedčia o tom všetky kamenné architektonické detaily (ostenia portálov, okien, klebné rebrá, kružby okien apod.), vyhotovené z miestneho kameňa (pieskovec a zlepenec z okrajových oblastí Slovenského raja). Mnohé z nich sú opatrené rytými kamenárskymi znakmi, jednak stavebnej hute, ale aj konštrukčnými. V rámci veľkolepej prestavby boli prestavané aj podlahy (časť s maltovou dlážkou, honosnejšie s využitím pálených dlaždíc), vymenené vykurovacie telesá v tom zmysle, že pôvodné krby boli nahradené kachľovými pecami, t. j. dokonalejším a účinnejším vykurovacím zariadením. Výskumom sa doposiaľ podarilo odkryť 13 deštruovaných kachľových pecí, spočívajúcich na murovanom kamenom alebo tehlovom sokli. Bohatá kolekcia kachlíc rôznej typologickej, ale hlavne námetovo-výzdobnej skladby (okolo 200 exemplárov) predstavuje

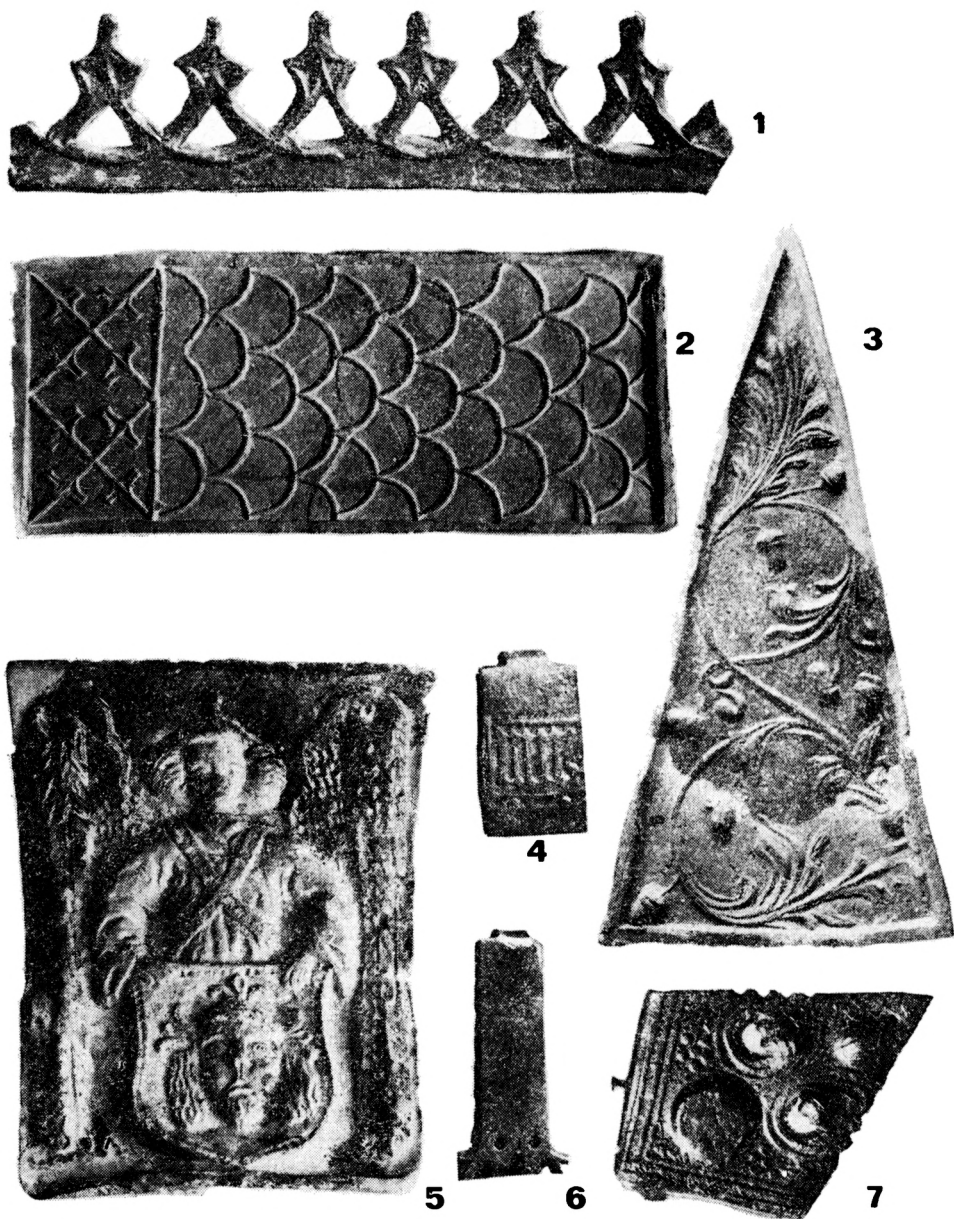
Obr. 4. Odkryté objekty horného kláštera.

Obr. 5. Miskovité kachlice a samostatné dekoratívne nádstavce z kopuly kachľovej pece.

dnes najbohatšiu zbierku na Slovensku vôbec (obr. 5, 6). Po celkovom spracovaní bude možno pristúpiť k akademickým rekonštrukciám pecí, hlavne keď máme k dispozícii ich základňu (podstavec). V jednom novopostavenom objekte sa odhalilo i topné zariadenie — hypocaustum — s topenišťom pod podlahou a prevádzkovaného teplovzdušnými kanálmi.

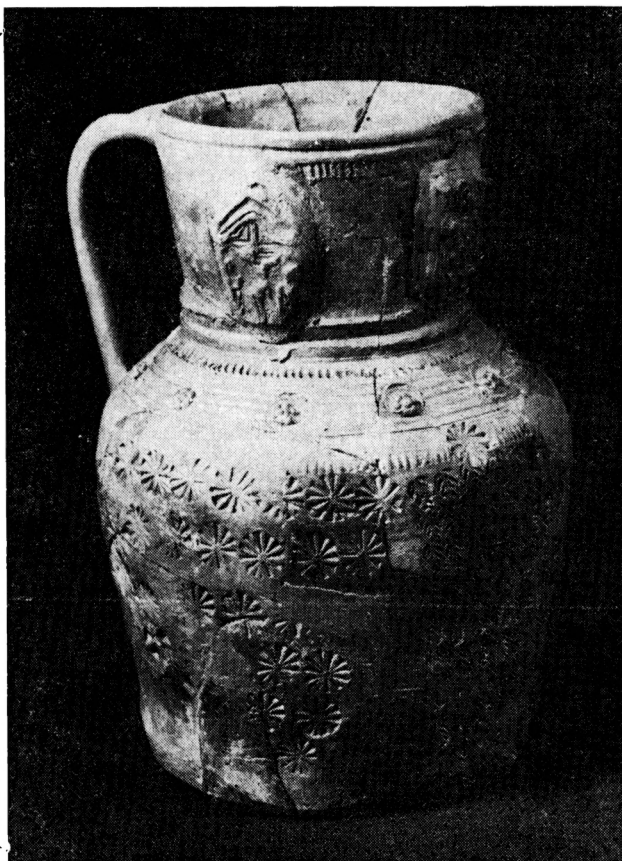
Stavebný ruch zavŕšil prior P. Eucherus „de Frankonia“, ktorý po roku 1517 nechal postaviť hosťovský (trojpriestorový) dom pri bráne kláštora. Politické pomery vtedajšieho Uhorska, hlavne po bitke pri Moháči, keď nastalo uhorské dvojkraľovstvo (Ferdinand I. a Ján Zápoľský) sprevádzané neustálymi bojmi, sa dotkli aj tohoto kláštora. V roku 1530 boli všetky kláštorne majetky zalohované mestu Kežmarok. Neskôr, v roku 1543 kláštor prepadol muráňsky hradný kapitán — lúpežný rytier Matej Bašo, ktorý ho vydrancoval a objekt začal premieňať pre svoje militárne zámery. Mníši odišli nazpät' do Levoče. V zmysle rozhodnutia predstaviteľov miest a šľachty Spiša a Šariša, ktorej zasadanie sa konalo v Spišskej Kapitule dňa 20. júla 1543, sa uskutočnila demolácia kláštora z hľadiska rýdzo strategického (Wagner 1774, s. 238; Maisons... 1919, s. 140). Objekt bol teda intencionálne opustený, čo potvrdil aj doterajší archeologický výskum. Doteraz priniesol pomerne málo pamiatok hmotnej kultúry, z nich predovšetkým predmetov dennej potreby, ktoré väčšinou si mníši podnášali do sesterského kláštora pri Dunajci (knižná zbierka — Fodor 1977), ale aj do Levoče. Dobytok — ako uvádza kronikár — odoslali do lechnického kláštora, avšak zaujal im ho kapitán hradu Nečeca. Na druhej strane treba mať na zreteli, že pre kartuziánov bol obzvlášť príznačný sentimentalizmus chudoby. Spôsobom života predstavovali tak „pauperes Christi“ s jediným cieľom: dosiahnuť predstupeň neba, t. j. raja (Bligny 1951, s. 56, 58; Dmitrevski 1913, s. 72). K tomu bol i regulou predpísaný kontemplatívny spôsob života, ktorému odľahlé pustatiny najlepšie vyhovovali a kartuziáni ich preto vyhľadávali. Tieto miesta nazývali rajom. Od nich práve pochádza dnešný názov celého pohoria (príklady aj z iných kútuzií, napr. Gdaňsk [Stankiewicz 1962], Praha [Jakubička 1911, s. 318], Lubesiza [Sedlák 1980, č. 582] a iné [pozri Taszycki 1958, s. 275—276]), a nie umelo vytvorené novodobé meno „reklamné“, ako sa domnievajú J. Šimko (1973) a M. Majtán a kol. (1982, s. 276). Navonok zdá sa byť istým paradoxom, že mníšstvo aj keď sa uzatváralo pred svetom do samôt, predsa pre kultúru a civilizáciu odovzdalo plody svojej vzdelanosti, predovšetkým v bohatej skriptorskej činnosti. Významný historik umenia Erwin Panofsky vyslovil apologetický názor na spôsob kontemplatívneho života ako protikladu života aktívneho. Podľa neho „ten kto vedie kontemplatívny život, nemôže neovplyvňovať život aktívny, rovnako ako nemôže zabrániť tomu, že aktívny život ovplyvňuje jeho myslenie“ (Panofsky 1981, s. 25). Najnovšie kodikologické bádanie kartuziánskej produkcie u nás (predovšetkým Gajdoš 1973; Sopko 1974, s. 114—120; 1981, s. 7—8) a v susednom Maďarsku (Koroknay 1960, 1962, 1965; Fodor 1977; A néma barát... 1985) vyzdvihuje podiel uhorských kartuzií (v Maďarsku Lövvöld a Tárkány), ktoré svoju skriptorskú činnosť vyvinuli hlavne v časoch relatívneho pokoja za panovania Mateja Korvína. Kartuziánsky Anonymus vyzdvihuje prvého predstaveného konventu — priora Konráda, ako pisára nevšedných kvalít (egregius scriptor), ktorý sa v roku 1310 zriekol priorstva a naplno sa venoval pisárskej činnosti (Wagner 1774, s. 72—73). Tento krok zaiste podnikol z vnútrokonventných potrieb, totiž aby „štartujúci“ kláštor saturoval predovšetkým vlastné zdroje. Po roku 1319, keď vznikol nový kláštor na Dunajci, bolo potrebné i ten vybavíť najnutnejšími liturgickými príručkami (Fodor 1977, s. 3). Kronikár uvádza ešte jedného odpisovača kníh

Obr. 6. 1–3, 5 — Výber typologicky odlišných kachlíc; 4, 6, 7 — Knižné kovaná (spony, náročnica).

v letanovskom kláštore. Bol ním prior Jodok, rodák z Nálepkova, ktorý po roku 1500 vyprodukoval dva antifonáre a dva graduále (Wagner 1774, s. 78). Keďže šlo o iluminované rukopisy, musel byť aj on zbehlejší skriptorom v tomto umeleckom remese, a preto ho obzvlášť vyzdvihol aj anonymný kronikár. Okrem kopistov a iluminátorov v kláštornej dielni pracovali aj kníh-

viazači. Mnohé dochované exempláre z uhorských kartúzií, ktorých knižné dosky zdobené slepotlačou vykazujú štýlove príbuzné alebo totožné výzdobné elementy, poukazujúce na jednotlivé kláštorné dielne. E. Koroknayová na základe rozboru väzieb stanovila dve štýlové a časové obdobia: gotické trvajúce približne do roku 1488, odkedy sa zároveň datuje začiatok druhej periódy kníhviazačského umenia v Uhorsku (Koroknay 1965, s. 116—117). Toto obdobie je poznačené novým renesančným slohovým čítaním. Jediný zachovalý graduál z konca 15. storočia opatruje dnes Národná knižnica Matice slovenskej v Martine. Archeologickým výskumom sa získala bohatá kolekcia kovových dekoratívnych prvkov z knižných väzieb (nárožné kovania, stredové ozdôbky, háčikové spony a i.), štýlove hlásiace sa na prelom 15. a 16. storočia (obr. 6: 4, 6, 7). Tieto kovania okrem dekoratívnej funkcie chránili knihy pred zodretím, spony ich zasa uzatvárali proti vnikaniu prachu, vlhka a škodlivého hmyzu (Hamanová 1959, s. 27, 53). Navyiac sa našli početné plechové strižky, medené deltoidné nárožnice ako polotovar, ale i vo forme odpadu, knihárske ihlice, dláto, malá nožíková pílkla na orezávanie dosiek, ktoré priamo svedčia o kníhviazačskej činnosti v kláštore. V konečnom dôsledku nálezy ani nepre-

obr. 7. Džbán s výzdobou reléfnych platničiek (koniec 15. stor.).

kvapujú, keďže sú príznakom tej elity, ktorá v stredoveku šírila vzdelanosť a kultúru. Kartuziáni mali túto činnosť predpísanú priamo v štatúte, keďže „nekázali Slovo Božie, tak ho aspoň rozširovali rukou a písmom“ (Korkonyay 1965, s. 108).

Stručná informácia o doterajších výsledkoch výskumu, aj keď torzovitá, ale predsa svojím charakterom implikuje nové poznatky o tejto lokalite, ktorej význam prerastá miestny rámec. V prvom rade je to najrozsiahléjšie stredoveké refúgium u nás, a v objekte kláštora zasa najstaršia kartuzia vo východnej časti Európy. A práve jeho rádomí mnísi zanechali názov tej časti Slovenska, turisticky s najväčšou mobilitou návštevnosti, ktorá onedlho bude vyhlásená za národný park. Adekvátne pamiatková úprava stavebného komplexu len prispieje k atraktivnosti tohoto miesta, kde zároveň sa mienia komplexne prezentovať aj výsledky výskumu formou sezónneho múzea. Táto myšlienka však musí byť dotiahnutá následným výskumom, ktorý mnohé doterajšie „závery“ iste spresní a „dopovie“ na tom mieste nepovedané.

Literatúra

- A néma barát... 1985: A néma barát megszólal. (Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből.) Budapest.
- Bal J.—Förster J.—Kaufmann A., 1910—1913: Hain Gáspár Lócsei krónikája I—III. Levoča.
- Bárdossy J., 1802: Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis. Levoča.
- Beňko J., 1985: Osídlenie severného Slovenska. Košice.
- Bligny B., 1951: Les premiers Chartreux et la pauvreté. In: *Le Moyen Age* 22, s. 27—60.
- Bóryová M., 1974: Príspevok k dejinám tatárskeho vpádu na Slovensko. Diplomová práca. Bratislava.
- Braunfels W., 1969: *Abendländische Klosterbaukunst*. Köln.
- Bukovský J.—Cejnková D., 1975: Středověké nálezy z obvodu bývalého kartuziánského kláštora v Králově Poli. In: *Památková péče* č. 4, s. 235—249.
- Burian V., 1964: Husitské opevnění Kartouzka v Dolanech. In: *Archeologické rozhledy* č. 13, s. 793—804.
- Čaplovič D., 1972: Archeologický výskum na Kláštorsku. In: *Krásy Slovenska* XLIX, č. 9, s. 406—407.
- Dedek C. L., 1889: *A karthusiak Magyarországbán*. Budapest.
- Dejiny Slovenska, 1985: *Dejiny Slovenska I* (do roku 1526). Bratislava.
- Dmitrewski von M., 1913: *Die christliche freiwillige Armut von Ursprung der Kirche bis zum 12. Jahrhundert*. Berlin—Leipzig.
- Fejér G., 1829—1844: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I—XI. Budae.
- Fodor A., 1977: Die Bibliothek der Kartause Lechnitz in der Zips vor 1500. In: *Studia ex historia scriptoriae, librorum et ephemeridum*. Budapest, s. 1—22.
- Gajdoš J. V., 1973: Doklady o knižnej kultúre kartuziánov na Slovensku. Rozmnoženina v Univ. knižnici Bratislava, pod sign. S B 17130.
- Hamanová P., 1959: *Z dějin knižní vazby od nejstarších dob do konce XIX. stol.* Praha.
- Hogg J., 1980: *Everyday life in the Charterhouse in the fourteenth and fifteenth centuries*. In: *Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters* Nr. 3 (Wien), s. 113 až 146.
- 1984: Die Ausbreitung der Kartäuser. In: W. Hildebrand: *Kartause Gaming. 900 Jahre Kartäuser-Orden 1084—1984*. Gaming, s. 101—120.
- Hradzsky J., 1875: Die Einfälle der Mongolen in Ungarn un der Zufluchstein (Lapis refugii) in der Zips. In: *Magyarországi Kárpátgyelet évkönyve* II, s. 120—172.
- 1904: *Addimenta ad initia progressus ac praesens status capituli Scepusiensis*. Sp. Podhradie.

- Jakubička M., 1911—1912: Klášter Zahrada sv. Máří řádu kartuziánského na Újezdě v Praze. In: Časopis Musea království českého LXXXV, s. 317—328, LXXXVI, s. 245 až 257, 312—321 a 454—467.
- Koroknay E., 1960: A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről. In: Esztergom évlapjai, s. 25—34.
- 1962: A Korvina-kötések ulászló-kori periódusáról. In: Művészettörténeti értesítő 2—3. szám., s. 125—136.
- 1965: Die Blinddruck — Einbände in der Bibliotheca Corvina und Probleme der klösterlichen Buchbinderwerkstätten in Ungarn. In: Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae T. XI, s. 95—132.
- Kútník J., 1966: K predkartuziánskym dejinám Červeného kláštora pri Dunajci. In: Nové obzory 8, s. 176—192.
- La Grande Chartreuse 1950: La Grande Chartreuse par un Chartreux. Paris—Grenoble.
- Lederer E., 1953: Tatarskoje našestvie na Vengriu v svjazi s meždunarodnymi sobytijami epochi. In: Acta historica Acad. scientiarum Hungariae II, s. 4—31.
- Löbbel H., 1899: Die Stifter des Carthäuser-Ordens der Heilige Bruno aus Köln. Münster i. W.
- Maisons... 1919: Maisons de l'Ordre des Chartreux, Vues et notices. Tom. IV. Parkminster.
- Majtán M. a kol., 1982: Zeměpisná jména Československa. Praha.
- Mencl V., 1951—1952: Tvary klenebních žeber v české gotické architektuře. In: Zprávy památkové péče XI—XII, s. 268—281.
- Pajdušák M., 1924: Kláštorisko. Levoča.
- 1944: Medveď v kláštore kartuziánov na Kláštorisku. In: Pútnik svätovoješský (kalendár), s. 35—41.
- Panofsky E., 1981: Význam ve výtvarném umění (preklad). Praha.
- Polla B., 1962: Zisťovací historicko-archeologický výskum na bratríckom Táboře na Zelenej hure v Hrabušiciach. In: Slovenská archeológia X-1, s. 253—279.
- Ravier A., 1967: Saint Bruno. Le premier des ermites de Chartreuse. Paris.
- Repčák J., 1967: Súpis literatúry k dejinám Kláštoriska. ŠVK Prešov.
- Ruttkay A., 1981: Zaniknutý hrad na Michalovom vrchu medzi Klížskym Hradištom a Kolačnom, okr. Topoľčany. In: Archaeologia historica 6, s. 407—427.
- Sedlák, V., 1980: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. 1. Bratislava.
- Sikora F., 1973: O fundacji kartuskiej Jana Długosza. In: Kwartalnik Historyczny LXXX, z. 4, s. 872—884.
- Slivka M., 1976: Výsledky archeologického výskumu na Kláštorisku v Letanovciach. In: Nové obzory 18, s. 199—216.
- Sopko J., 1974: Stredoveké rukopisy na Spiši. In: Spišské mestá v stredoveku. Košice, s. 101—131.
- 1981: Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach. MS Martin.
- Stankiewicz J., 1962: Kartuzja Gdańska. Zeszyty naukowe Politechniki Gdanskiej Nr. 30. Gdańsk.
- Šimko J., 1973: Ako sa ujalo pomenovanie Slovenský raj. In: Krásy Slovenska r. L, č. 12, s. 549—552.
- Špirko J., 1937: Husiti, jiskrovci a bratřici v dejinách Spiša (1431—1462). Spišská Kapitula.
- Taszycki W., 1958: Pierwiastek chrześcijański w polskich nazwach miejscowych. In: Rozprawy i studia polonistyczne I. Onomastyka, s. 267—287.
- Uslar von R., 1964: Studien zu frühgeschichtlichen Befestigungen zwischen Nordsee und Alpen. Köln—Graz.
- Vencko J., 1927: Dejiny štiavnického opátstva na Spiši. Ružomberok.
- Wagner C., 1773, 1774: Analecta Scepuii sacri et profani. I, II. Viennae.
- Zadnikar M., 1972: Strednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije. Ljubljana.
- 1983: Die Kartäuser. Der Orden der schweigenden Mönche. Köln.

Die bisherigen Forschungsergebnisse in Kláštorisko, Slowakisches Paradies

Der Autor bietet eine kurze Information über die bisherigen Ergebnisse der systematischen archäologischen Untersuchungen in Letanovce-Kláštorisko, das im touristisch bekannten Zentrum des Slowakischen Paradieses unterhalb der Hohen Tatra liegt. Die fünf Forschungssaisonen (vom Jahr 1983) betrafen einerseits das Refugium und eigentliche Kartäuserkloster. Die strategisch günstige Position dieser Stelle nützen schon die vorzeitlichen Bewohner der Zips aus, als sie sie in der Hallstatt-Zeit mit einer einfachen, aus Erde und Steinen bestehenden Befestigung versahen (ein Areal von etwa $480 \times 200 - 300$ m). An dieser Stelle baute man irgendwann im 12. Jahrhundert eine neue Befestigung, die aus zwei trocken gebauten Mauern in der Mitte mit einem 220 cm breiten aufgeschütteten Erdkern bestand. Die Befestigung lag im westlichen (zugänglicheren) Teil des Bergmassivs (Abb. 1), an dessen NO Seite ein frei stehender hölzerner Wachturm ($4,5 \times 3,6$ m) und in seinen Innenräumen Keramik des 12.—13. Jahrhunderts gefunden wurde (Abb. 2). In Schriftquellen tritt die Lokalität als „Berg der Wache“ (mons Speculationis), dann auch als „Felszuflucht“ (Lapis refugium) auf. Die Tradition und bisherige Literatur verlegt den Bau der Refugialfestung vor den ersten Tataren-Einfall, d. i. vor das Jahr 1241. Die historischen Umstände und auch das Imposante des Baus schließen aber diese Voraussetzung aus. Die mit gemörteltem, 1,5 m breitem Mauerwerk befestigte, im ganzen rund 1000 m lange Anhöhe stellt eines der größten gemauerten Refugien Europas vor, zu dessen Bau viele Arbeitskräfte, große finanzielle Mittel und gehörige Zeit notwendig waren. Dieses Objekt konnte erst nach dem ersten Tatareneinfall gebaut worden sein, jedoch vor dem Jahr 1285, als die Tataren die Zips von Norden überfielen und plünderten. Der Aufbau des Refugiums bremsste die Beendigung des Baus der gegenüberliegenden Burg Marcelov, der noch im Jahr 1250 nicht fertig war; eine Urkunde aus dem Jahr 1278 bestätigt sogar, daß „der Bau der Burg überhaupt nicht fortgesetzt wurde“ (Wagner 1773, S. 298; Polla 1962). Ein anonymer Kartäuser Chronist verzeichnete, daß die Zipser Sachsen eine gewisse Höhe namens „Lethonkew“, sonst auch Höhe „Speculationis“ oder Fels der Zuflucht genannt, gegen die Tataren befestigten, und unterhalb der Befestigung eine Kirche bauten, die „als Kloster des Zufluchtsfelsens“ bezeichnet wurde (Wagner 1774, S. 70). Die Kirche bildet heute eine Seitenkapelle des Klosters (Abb. 3). Die Zipser Sachsen schenkten im Jahr 1299 den Kartäusern „zum Andenken an die Rettung vor den Tataren“ eine Stelle zum Ausbau des Klosters. Die ersten Mönche — Rektor Andrej mit seinen Gefährten — kamen aus Seitz (heute Žižce in Jugoslawien), die in den Jahren 1305—1307 die Arbeiten zum Aufbau des Klosters leiteten. Die gewählte Stelle war für die Kartäuser wie geschaffen, sie erinnerte an das Kartusium bei Grenoble in den Alpen, wo der hl. Bruno im Jahr 1084 den Orden gründete. Der annähernd einen Hektar große Baukomplex auf dem abschüssigen, bewaldeten Gelände wurde mit einer 1 m breiten Mauer befestigt und mit zwei Eintritten ausgestattet: von Süden mit einem kleinen Tor für Fußgänger und von Norden mit einem 250 cm breiten Einfahrtstor (Abb. 3). Der Südtel des Klosters mit dem vom Eintrittshof gesäumten Hospiz, der Kirche und den Objekten des oberen Klosters war auch der Laienöffentlichkeit zugänglich. Der sogenannte mittlere Teil (oberes Kloster) hält das typische Benediktinerschema ein, in dessen Rahmen der Ambitus an die Klosterkirche anschließt; es folgen die Wohnung des Priors, der Kapitelsaal, das Refektorium und der längliche Trakt als Unterkunft. Der untere (nördliche) Teil des Klosters besteht aus dem vom sogenannten großen Kreuzgang gesäumten, 40×40 m umfassenden Hof, an den die einzelnen Häuschen (Zellen) der Kartäuser angebaut sind. Insgesamt gibt es acht; sie sind annähernd viereckig (10×10 m) und voneinander durch Gärtchen getrennt. An der Ostseite des Klosters stand ein Teich in einer natürlichen Senke. Das Kloster wurde im Jahr 1433 von den Hussiten niedergebrannt und bald darauf — im Jahr 1454 — zerstörten es die in der unweiten Burg Barcelov sitzenden hussitischen Soldaten abermals. Nach kurzem Aufenthalt in Levoča kehrte die Mönchskommunität im Jahr 1487 auf den Zufluchtsfels zurück, wo sie das Kloster zu renovieren begann. For-

schungen stellten evidente Umbauten und Zubauten fest, wobei die einzelnen Objekte mit reiferen Heizvorrichtungen — Kachelöfen — ausgestattet wurden. Bisher hat man 13 Öfen mit vielen Kacheln verschiedener Typen, vor allem auch dekorativ verzierte Kacheln (Abb. 5 und 6) freigelegt. Die Untersuchung brachte zahlreiche Denkmäler der materiellen Kultur, vor allem eine Kollektion von Buchbeschlügen, aber auch Halbfabrikate, die neben dem Arbeitsgerät eine reiche Buchbindertätigkeit im Kloster belegen. Die Skriptorenaktivität war von der Ordensregel gegeben, denn „wenn sie nicht Wort Gottes predigten, verbreiteten sie es zumindest mit Hand um Schrift“. Als bewohnbares Objekt verlor das Kloster im Jahr 1543 seine Funktion, als es der Raubritter Matej Bašo aus Burg Muráň überfiel. Bald darauf wurde es aus rein strategischen Gründen demoliert. Die Untersuchungen sollen fortschreiten.

Abbildungen:

1. Situationsplan der Lokalität.
2. Keramik aus dem Wachturm des Refugiums.
3. Vorläufiger Grundriss des Kartäuserklosters.
4. Freigelegte Objekte des oberen Klosters.
5. Schüsselförmige Kacheln und selbständige dekorative Ansatzstücke aus der Kuppel des Kachelofens.
6. 1—3, 5 — Auswahl typologisch unterscheidlicher Kacheln; 4, 6, 7 — Buchbeschlüge (Spangen, Ecjstücke).
7. Krug mit Reliefdekor (Ende des 15. Jahrhunderts).

Autoren der Abb.: 1—4 M. Slivka, 5—7 M. Novotná.

